

Stopy zásahů na kosterních pozůstatcích, vzniklé v důsledku vykonávání různých způsobů trestu smrti v letech 1740–1780, a možnost jejich identifikace

■ Obr. 1 Titulní strana *Constitutio Criminalis Theresiana*

Počátek doby osvícenství (osvícenci byli i Josef II. a Leopold II., který např. dočasně trest smrti zrušil) je v českých zemích neodmyslitelně spjat s osobou císařovny Marie Terezie a jejími reformami, které racionalizovaly nejrůznější oblasti lidského života. V případě některých reforem šlo ale pouze o převádění středověké praktiky do novověku. Tyto relikty středověkých zákonů jsou nejvýraznější v oblasti trestního práva, a to především v praktikách spojených s mučením a také některými podobami trestu smrti. Nehumánnost tehdejších postupů je možné vystopovat v písemných pramenech a mnohdy je doložitelná i na kosterních pozůstatcích.

■ Karolína TOMEŠOVÁ
Fakulta humanitních studií,
Univerzita Karlova, Praha

■ Zuzana KRUPOVÁ
Hrdličkovo muzeum člověka,
Praha

Kompletní soupis dobových metod využívaných v právním procesu definuje trestní zákoník *Constitutio Criminalis Theresiana* (1769; obr. 1), který vstoupil v platnost 1. 1. 1770, a nahradil tak v plném rozsahu české právo. Nezbytnou součástí trestního řízení bylo mučení, které sloužilo jako hlavní důkaz a využívalo se i v případě dobrovolného doznání (Francek 2002; Malý et al. 1997). Mezi tresty smrti, které svým charakterem evokovaly feudální dobu, patřilo **čtvrcení, upalování, zahrabávání**

zaživa a lámání kolem (narážení na kůl se neujalo), tedy tzv. tvrdé tresty.¹ Existovaly ovšem i tzv. levnější či mírnější tresty smrti, kam se řadilo **oběšení a stětí**² (*Constitutio Criminalis Theresiana* 1769; Francek 2002; Herre 1996; Malý et al. 1997).

Výkon trestu smrti a identifikace stop po jeho provedení na kosterních pozůstatcích:

Oběšení

Smrt oběšením byla vyhrazena pro prostý lid, a pokud takto popravi-li šlechtice, bylo to považováno za velkou pohanu. Tento trest stihl člověka odsouzeného například za větší krádež nebo účastníka nevolnického povstání roku 1775 (Francek 2002; Monestier 1998).

Nejběžnějším způsobem provedení bylo postavení či posazení odsouzeného na židli, stůl, vozík, koně či žebřík. Kat odsouzenému poté přehodil přes hlavu smyčku přivázanou k šibenici a odstranil oporu pod nohama (Monestier 1998). Odstraněním opory³ obvykle došlo ke stažení smyčky kolem krku odsouzeného, což vedlo k akutnímu nedostatku kyslíku, okamžitému bezvědomí, apnoe (zástavě dechu), kómatu a smrti (Beran et al. 1999; Bouška 2002; Tesař 1976). K provedení úspěšného oběšení nebylo zapotřebí celé váhy těla odsouzeného, zcela dostačujících bylo i 5 kg.⁴

Mrtvá těla popravených jedinců většinou zůstávala viset na šibenici, dokud neshnila a nerozpádlá se. Zbytky těl pak končily na mrchovištích nebo uvnitř šibenice (Francek 2002; Monestier 1998). Tyto okolnosti výrazně snižují možnost nálezu takových kosterních pozůstatků a také přesnou identifikaci znaků specifických pro daný trest smrti.

Na oběšení jako možnou variantu úmrtí nalezeného jedince může upozornit **poloha**, v níž byl dotyčný pohřben. Oběšenci bývají nalezeni ležící na břiše, mnohdy se svázanými rukama a s flexí článků prstů (Horácková et al. 2004). K jednoznačnému určení oběšení jako způsobu smrti pouze na základě nálezu na kostře jedince dochází zřídka. Oběšení může indikovat **zlomená jazykka** (os hyoideum),⁵ **štítná**⁶ či **prstencová chrupavka**⁷ (ale pouze u jedinců vyššího věku, kdy jsou již hrta nové chrupavky zcela osifikovány) nebo tzv. hangman's fracture⁸ (**katova zlomenina**)⁹, která spočívá v oboustranném rozlomení oblouku druhého krčního obratle, a tím k jeho oddělení od těla obratle (Horácková et al. 2004; Lovell 2008; Waldron 1996). Při oběšení může ale také dojít jen k pouhému posunu krčních obratlů, který sice má za následek přerušení míchy, ale není bezpečně rozeznatelný ani u velice dobře zachovalých kosterních pozůstatků (Horácková et al. 2004; Waldron 1996). Mohou se objevit také fraktury páteře, které vznikly jako následek pádu po odříznutí těla (Beran et al. 1999; Tesař 1976).

Známy jsou i případy, kdy na kostřích nebyly nalezeny nejmenší známky svědčící o oběšení, a přece tito lidé s jistotou oběšení byli (Waldron 1996).

Stětí

Tento způsob popravy byl vyhrazen pro šlechtice, ale také byl považován za projev milosti (Francek 1998; 2000; 2002). Stětí hrozilo zločincům usvědčeným z vraždy (tzv. mordu), krádeže, pytláctví, bigamie, znásilnění (stuprum violentum), incestu, infanticidia neboli zavraždění či zabití novorozence (přidávalo se

probití srdce kulem po vložení těla do hrobu) a zpočátku také z prostituce čili fornicatia (Francek 2000; 2002). Stínání byli také ti, „kdo dobré mince ořežávali a falešné mezi lidem rozšiřovali“ (Svátek 2004, 181).

Stětí neboli setnutí spočívalo v prostém¹⁰ přeseknutí krku, tedy v oddělení hlavy od trupu sečnou zbraní. Toto oddělení způsobilo okamžitou smrt. Pro jeho jednoduchost a relativně malou krvelačnost bylo považováno za „prostý trest smrti“ (Monestier 1998).

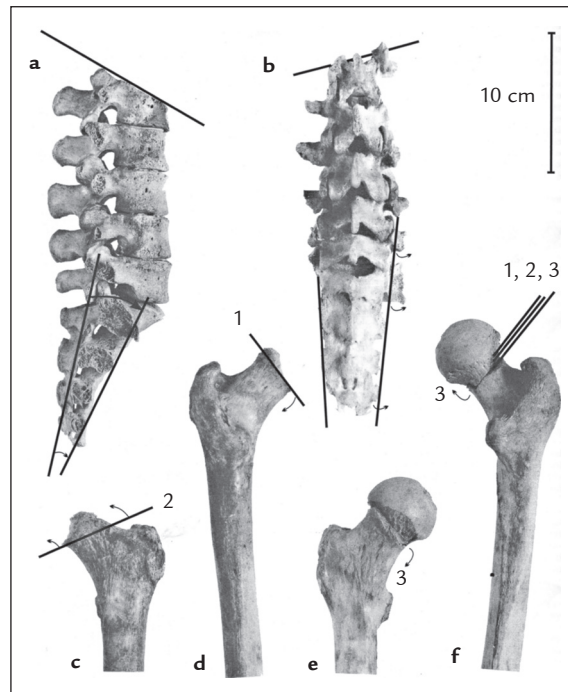
Při nálezů kosterních pozůstatků *in situ* nás může na setnutí hlavy upozornit **neanatomická pozice lebky**.¹¹ Velmi často u případů dekapitace bývá umístěna na hrudi, u dolních končetin, mezi koleny či v jiné abnormální pozici (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998; Horácková et al. 2004; Roberts – Manchester 2010; Waldron 1996). Po zasažení těla ostrým předmětem vzniká **sečná rána** (vulnus sectum), při níž dochází k přerušení celistvosti kosti. Zůstává zde přímá, úzká a podlouhlá štěrbina, nejčastěji klínovitého tvaru (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998; Hirt et al. 2008; Horácková et al. 2004; Tesař 1976). Sečná rána je, na rozdíl od bodné rány, širší než hlubší a poškozená kost má jeden okraj lesklý s paralelním špičatějším a druhý zdrsnatělý (Bennike 2008). Setnutí hlavy je charakteristické příčným řezem vedeným zezadu dopředu v oblasti **krčních obratlů** – nejčastěji kraniálních (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998; Horácková et al. 2004; Roberts – Manchester 2010;

Waldron 1996). Výjimkou nebývá ale ani nález na sedmém krčním (C7) či dokonce prvním hrudním obratli (Th1). Stopy po sečné ráně jsou mnohdy patrné i na větvích dolní čelisti, spodině lebeční, processu mastoideu¹² a prvním žebří (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998; Horácková et al. 2004; Waldron 1996).

Čtvrcení

Přímo v tereziánském zákoníku je tento způsob popravy upřesňován slovy: „Odsouzenec bude celé tělo rozřezáno a rozsekáno na čtyři kusy a ty pak budou pověšeny každý zvlášť na hlavní ulici jako odstrašující příklad“ (Monestier 1999, 78). Při vlastním aktu popravy provinilce vleže přivázali ke kolíkům a kat mu utínal jednotlivé končetiny (Francek 1998; 2002; Monestier 1998). Absence přesnějších informací vzbuzuje dojem, že již za vlády Marie Terezie bylo od užívání tohoto způsobu trestu smrti pravděpodobně upuštěno.

Čtvrcení (**obr. 2**) mohlo být zahájeno příčným sekem na úrovni prvního bederního obratle L1, čímž bylo docíleno oddělení hrudníku s horními končetinami od pánve a dolních končetin. K odnětí horních končetin od trupu zcela postačovalo několik řezů do svalstva odsouzeného, které ovšem na kostech nemusely zanechat vůbec žádné stopy (Vlček 1997). K dalšímu rozvolňování dolní části těla (tedy k oddělení dolních končetin od zbytku těla) mohlo být použito několika paralelních seků,

■ Obr. 2 Příklad čtvrcení (podle Vlček 1997, 188)

které procházely podél páteře po obou stranách **bederních obratlů** (L1–L5), odstranily příčné výběžky těchto obratlů a způsobily poškození na **kosti křížové** (os sacrum), a to v oblasti S1–S5. Sečné rány probíhající ve směru výstupních otvorů (foramina sacralia pelvina) zapříčinily oddělení postranních částí kosti křížové (partes laterales ossis sacri). Tyto zásahy měly za následek uvolnění pánve. Na samotné pánvi mohou být stopy po čtvrcení patrné v místě **symfýzy** (vazivového spojení kostí stydkých). Dále může být na pánevní kosti nalezeno narušení horního

- 1 „Twrdý [tresty] děje se předně: skrze oheň s upálením za živa, aneb jestli okolostojícínosti oblevu připauštěji, s předcházejícím stětím zločince. Za druhé: skrze čtvrcení. Za třetí: skrze kolem lámání zdola nahoru, aneb zhuby dolu...“ (Constitutio Criminalis Theresiana, čl. 5, odst. 2). Veškeré citace z Constitutio Criminalis Theresiana jsou stylisticky neopatrně upraveny.
- 2 „Levnější aneb običejný hrdelní tresty děje se skrze meč, a šybency, bez připojení dalšího zstředění trestu. Wěšení však wzhledu ženských osob není vžívalé, nýbrž oni na místo prouvu mečem se odprávuji.“ (Constitutio Criminalis Theresiana, čl. 5, odst. 6).
- 3 Humánnější varianta (podle názoru tehdejších Angličanů), při které byly věšenému okamžitě zlomeny krční obratle díky volnému pádu do propadla, byla vynalezena až ve 2. polovině 19. století v Anglii (Monestier 1998).
- 4 Hirt et al. (2008) udávají, že k oběšení zcela postačuje přibližně 1/7–1/10 hmotnosti těla věšeného. Hájek (1984) uvádí jako dostačující hmotnost hlavy. A právě hlava váží cca 5 kg (Bouška 2002).
- 5 V současné době připadá na zlomení jazyčky asi 8 % případů oběšení (Tesař 1976).
- 6 Ke zlomení rohů štítné chrupavky dnes dochází asi u 13 % oběšených (Tesař 1976).
- 7 Rozlomení štítné či prstencové chrupavky, které by procházelo jejím středem, je vzácné (Tesař 1976).
- 8 Mezi několika tisíci oběšených Tesař (1976) nenalezl žádnou frakturu páteře. Beran et al. (1999) uvádějí výsledky studie provedené na 80 oběšených: fraktury byly objeveny u 73 % mužů a 27 % žen. Podle Hájka (1984) je zlomení krčních obratlů vzácným jevem, který nastává jen u starších lidí trpících spondylartrózou a osteoporózou. Osteoporózu obratlových těl jako podmínku zlomení krční páteře uvádí též Bouška (2002).
- 9 Katova zlomenina (angl. hangman's fracture) – je charakteristickým typem zlomeniny druhého krčního obratle (čepovce, C2), jejímž základem je téměř vždy porušení celistvosti prstence C2 v blízkosti nejužšího místa. Většinou vzniká při násilném extrémním záklonu hlavy dozadu nebo při pádu z výšky. Ačkoliv byla původně popsána jako typická zlomenina vznikající při oběšení, v dnešní době se nejčastěji vyskytuje při dopravních nehodách (Mazánek 2007; Casar-Pullicino – Imhof 2006).
- 10 Ona prostost spočívala v jednoduchém teoretickém popisu činu, nikoli v jeho praktickém provedení, čehož jsou dokladem mnohdy několikanásobné sečné rány, zejména na krčních obratlích.
- 11 Pokud je naopak lebka nalezena ve správné anatomické pozici a krční obratle nesou známky po stětí, může to znamenat, že hlava nebyla zcela oddělena od zbylé části těla a zůstala částečně připojena ke krku měkkými tkáněmi (Roberts – Manchester 2010).
- 12 Processus mastoideus – bradavkový výběžek, součást kosti spánkové za ušním boltcem.

■ Obr. 3 Spálené kosti ze sbírek Hrdličkova muzea (foto autorky)

okraje acetabula (kloubní jamky kyčelního kloubu) v důsledku oddělení **hlavice femuru** od zbytku kosti. Při oddělování hlavice femuru se mohou objevit i několikanasobné paralelní seky a přidavný rotační pohyb, protože bylo nutné přesehnout mohutné hýžďové svalstvo (Vlček 1997). Následkem kouskování těla mohou být na kostře nalezeny jak sečné, tak i řezné rány (Hirt et al. 2008; Procházka 1999; Tesař 1976).

Upálení

Tereziánský zákoník stanovoval „ohněm odpráveni... aneb... dřívě státi, a potom upálení...“ pro zločince usvědčené z falšování mince (*Constitutio Criminalis Theresiana*, čl. 63, odst. 7), sodomie¹³ (*Constitutio Criminalis Theresiana*, čl. 74, odst. 1.) a čarodějnictví (*Constitutio Criminalis Theresiana*, čl. 58, odst. 1). Při vlastní exekuci byl odsouzený přivázán ke kůlu obklopenému poleny a otepí, které vzplály, a viník pak zpravidla umíral na následky udušení v důsledku vdechování kouře (Monestier 1998).

Teploty působící v tomto případě na lidské tělo nestačí k jeho úplnému spálení (Monestier 1998). Pokud bychom chtěli zcela spálit lidské kosti, museli bychom dosáhnout teploty tání kostí, která se pohybuje okolo 1630 °C. Této teploty, však nemohlo být dosaženo při

spalování člověka na dřevěné hranici. Odhady hovoří o 900–1000 °C. Přibližnou teplotu spalování je možné určit podle barvy zachovaných fragmentů kostí (Dokládál 1999; Stloukal et al. 1999). Pro hodnocení stupně spálení kostí se nejčastěji využívá Wahlova stupnice (tab. 1; Dokládál 1999).

Obecně jsou kosti po spálení deformované, zkroucené, rozlámané, křehké a mají odlišnou velikost, tvar, konzistenci, lámavost, zabarvení, tkáňovou strukturu (obr. 3; Dokládál 1999; Rossi – de Gruchy – Lovell 2004; Stloukal et al. 1999). Velikost dochovaných fragmentů kostí kolísá od několika milimetrů po 10–20 centimetrů a je odvislá od stupně spálení (Dokládál 1999). Velikost kostních zlomků bývá většinou vázána na pohlaví (Chochol 1969). Většina kostí se vlivem spalování za vysokých teplot zmenšuje, srašťuje. Tyto změny jsou prokazatelné u dělkových, šířkových a obvodových rozměrů a dosahují 2–12 %. Srašťování je výraznější u mužských kostí, protože obsahují více minerálních látek, které se na tomto procesu významně podílejí. Výjimkou jsou těla obratlů, která vlivem žaru pukají, čímž svůj objem spíše zvětšují. Pravidlem je, že hůře zachované (tzn. v menších zlomcích) bývají kosti s vyšším obsahem spongiózy (houbovitě kostní tkáň), lépe naopak kosti, kde převládá kompakta (hutná kostní tkáň, Dokládál 1999).

Zahrabání zaživa

Při výkonu trestu byl odsouzený zaživa pohřben do země (Monestier 1998). Tento trest byl zpravidla určen ženám, a to zejména těm usvědčeným z bigamie, překupnictví kradených věcí nebo zabití novorozeněte. V posledně jmenovaném případě býval trest zostřován probodnutím srdce kulem (Francek 2000; 2002).

Při přímém zasypání odsouzené hlínou mohlo dojít k uzavření zevních cest dýchacích v důsledku jejich zakrytí, což způsobilo udušení (Beran et al. 1999; Bouška 2002; Hirt et al. 2008; Tesař 1976). U běžně vyvinutého jedince stačí k zabránění dýchacím pohybům tlak způsobený 40–50 kg (Hirt et al. 2008; Tesař 1976). Znamky udušení na kostře nejsou zjistitelné, ale někdy může být zasypání doprovázeno **zlomeninami žeber** (Bouška 2002; Hájek 1984; Tesař 1976). Vzhledem k tomu, že při zahrabání jsou žebra vystavena tlaku zepředu, lámou se po stranách hrudníku (v místě největšího ohnutí). Tlak zeminy tak způsobuje fraktury s šikmým průběhem a ostrými úlomky (Tesař 1976). Dalším znakem doprovázejícím pohřbení zaživa mohlo být u některých trestů (viz výše) **probodnutí srdce kulem**¹⁴ (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998; Francek 2000; Horáková et al. 2004). Kůl mohl vytvořit otvor v kosti, případně povrchové poškození nebo ji mohl zcela roztržít (Aufderheide – Rodríguez-Martín 1998). Nález by v tomto případě byl situován do oblasti žeber, příp. sternu (hrudní kosti).

Lámání kolem

Lámání kolem bylo pokládáno za mimořádně potupný trest – horší než šibenice – a výjimečně se ukládalo za krádeže (Francek 2002).

Podstata tohoto způsobu exekuce tkvěla v přelámání kostí odsouzeného, které se dělo zaživa. Odsouzenec, který ležel na zemi připoután ke kolíkům, kat lál ruce a nohy těžkým okovaným kolem. Dělo se tak buď od nohou nahoru, nebo

Stupeň spálení	Zabarvení kosterních částí	Stupeň žáru (teplota spal.)	Poznámka
I nedokonalý	žlutobílé, hnědošedé	- do 200 °C - kolem 250 °C	- vzhled téměř jako nespálená čerstvá kost - první srašťení (asi o 1 %) ztrátou vody (až do teploty 300 °C), poté až do 750 °C žádné zmenšení
II zčásti nedokonalý	- hnědé - tmavohnědé, černé	- kolem 300 °C - kolem 400 °C	nedokonalé spálení, resp. zuhelnatění organické kostní substance
III dokonalý	šedé, modrošedé (mléčně světošedé)	kolem 550 °C	vnitřní plocha kompakty v některých případech ještě černá
IV dokonalý až křídovitý	mléčně bílá, matně křídovitá	od 650 °C do 700 °C	křídovitý povrch, kost málo odolná, od 750 °C silnější zmenšování (srašťování) kosti
V křídovitý	sytě bílá bílá i na lomu	- do 800 °C - od 750 °C - nad 800 °C	- hladký povrch, postupně tvrdá a křehká - vznik parabolicky probíhajících puklin, - max. zmenšení (srašťení) v prům. o 10–20 %

■ Tab. 1 Wahlova stupnice spálení kostí (Dokládál 1999, 38, podle Wahl 1982)

13 Definici sodomie podává zákoník v článku s názvem „O chlipnosti proti přirození“, který pod tento pojem zahrnuje nejenom sex se zvířetem, ale i sex s mrtvým tělem, homosexualitu, onanii, stejně tak pohlavní styky mužů a žen, které neměly za cíl oplodnění (anální a orální sex), navíc i nepřirozené polohy při vlastním sexuálním aktu a veřejné obnažování (*Constitutio Criminalis Theresiana*, čl. 74, odst. 1.; Francek 2000).

14 Trest v podobě probodnutí srdce kulem byl ovšem také typický pro osoby podezřelé z vampyrismu.

od hlavy dolů (Francek 1995; 2002; Monestier 1998). Je nutné odlišovat lámání kolem, které se dělo zaživa, od **vpřádání do kola**, kdy se exekuce prováděla jen na mrtvém těle (Francek 1998; 2002; Monestier 1998).

Při lámání kolem docházelo k porušení i přerušení kontinuity kostí a vznikaly tak mnohočetné **fraktury** (Horáčková et al. 2004; Pinhasi – Mays eds. 2008). Na kosterním materiálu by se jednalo nejpravděpodobněji o zlomeniny přímé (fracturae directae), které vznikaly právě v místě dopadu kola, případně fraktury neúplné (inkompletní; Horáčková et al. 2004). Pro tento typ trestu by byly charakteristické vícečetné zlomeniny na kosterních pozůstatcích – zasahující jak horní, tak i dolní končetiny a páteř –, které by lámání kolem odlišily od jiných způsobů výkonu trestu smrti.

Diskuze

Jednotlivé podoby trestu smrti je možné sledovat jednak v písemných pramenech (*Constitutio Criminalis Theresiana* 1769, popisy očitých svědků atd.), a také samozřejmě studiem kosterních pozůstatků. Každá z těchto výzkumných cest naráží na celou řadu úskalí. Písemné prameny nám sice představují podrobnou formu provedení jednotlivých trestů, ovšem již máme zkrácené nebo žádné doklady o jejich praktickém naplňování. Rekonstrukce způsobů výkonu trestu smrti na lidské kostře je limitována především zachováním a kompletností kostry.

Se zde prezentovanými poraněními na kosterních pozůstatcích je spojena problematika rozpoznání, zda ke zranění došlo za života (antemortálně), v době smrti (perimortálně) či až posmrtně (postmortálně). Možnosti rozlišit perimortální a postmortální zlomeniny jsou sice omezené, ale v některých případech je to možné – zejména s ohledem na linie lomu kostí a případnou přítomnost hojení kostí. Perimortální poškození kosti mívají ostré, hladké a většinou zkosené lomné okraje s dalšími trhlinami, které jsou na ně kolmé. Dalším vodítkem může být shodné zabarvení lomných ploch a povrchu kosti (Horáčková et al. 2004).

Shrnutí

Z uvedeného vyplývá, že spolehlivá interpretace výkonů uvedených trestů smrti na kosterním materiálu naráží na řadu omezení, od komplikací spojených s problematikou určení doby vzniku samotného zranění až k analýze nespecifických znaků jednotlivých typů výkonu trestu smrti. Tyto skutečnosti jsou sice na jedné straně překážkou, na druhé straně však i výzvou pro stávající badatele a pobídkou k mezinárodní spolupráci.

Summary

Maria Theresia was very famous representative of the beginning of the Enlightenment era in Czech country and her reforms are very well known. Although many of them are innovative and progressive, in some cases she was only transferring the former medieval approach. As an example we can mention criminal law and *Constitutio Criminalis Theresiana* (Penal code) which describes inhumane procedures.

It is possible to find records of executions in written sources (Penal code) and also on human skeletal remains from this period. This paper shows different types of death penalties (decapitation, hanging, quartering, burning to the death and burying alive) described in *Constitutio Criminalis Theresiana* and how can these be identified on human remains.

Reliable interpretation of the particular type of death penalty on human remains has many constraints (from complications related to determining the period of death to non-specific marks of execution). Although these facts could be considered as constraints from one point of view, they can also be seen as a challenge for researchers and scientists and very good reason for interdisciplinary collaboration.

Literatura

- Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martín, C. 1998: The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bennike, P. 2008: Trauma. In: R. Pinhasi – S. Mays (eds.) 2008, *Advances in Human Paleopathology*. John Wiley and Sons, Chichester.
- Beran, M. et al. 1999: Udušení. In: F. Vorel, jr. et al. (ed.) 1999, *Soudní lékařství*. Grada, Praha.
- Bouška, I. 2002: *Soudní lékařství*. Karolinum, Praha.
- Cassar-Pullicino, V. – Imhof, H. 2006: Spinal Trauma: An Imaging Approach. Thieme Publishing Group, Stuttgart.
- Constitutio Criminalis Theresiana* 1769 (česká verze): vytištěný v Jána Tomáše vrozeného z Trattneru, Vídeň.
- Dokládál, M. 1999: Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob. Masarykova univerzita, Brno.
- Chochol, J. 1962: Antropologický rozbor žárovných pozůstatků z pohřebiště římského období v Tišicích, Památky archeologické 54, 438–466.
- Chochol, J. 1969: Lidské pozůstatky ze žárovného pohřebiště doby římské v Lužci nad Vltavou (o. Mělník), Památky archeologické 61, 378–394.
- Francek, J. 1995: K vývoji hrdelního soudnictví v Čechách a Soupis hmotných pramenů. In: J. Francek – T. Šimek, T. (eds.) 1995, *Hrdelní soudnictví českých zemí: soupis pramenů a literatury*. Státní oblastní archiv, Zámorsk. 15–20, 29–188.
- Francek, J. 1998: Katovské řemeslo v českých zemích. In: M. Monestier 1998, *Historie trestu smrti: dějiny a techniky hrdelního trestu od počátků po současnost*. Rybka publishers, Praha.
- Francek, J. 2000: Zločin a sex v českých dějinách: manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku. Rybka publishers, Praha.
- Francek, J. 2002: Zločin a trest v českých dějinách: nové vydání rozšířené o paměti prvního československého kata. Rybka publishers, Praha.
- Hájek, S. 1984: Trauma v soudně lékařské praxi. Avicenum, Praha.
- Herre, F. 1996: Marie Terezie. Brána, Praha.
- Hirt, M. et al. 2008: Soudní lékařství. Masarykova univerzita, Brno.
- Horáčková, L. et al. 2004: Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, 15. *Základy paleopatologie*. Nadace Universitas Masarykiana, Brno.
- Lovell, N. C. 2008: Analysis and interpretation of skeletal trauma. In: M. A. Katzenberg – S. R. Saunders (eds.) 2008, *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. John Wiley and Sons, Hoboken, New Jersey.
- Malý, K. et al. 1997: Dějiny českého a československého práva do roku 1945. Leges, Praha.
- Mazánek, J. 2007: Traumatologie orofaciální oblasti. Grada, Praha.
- Monestier, M. 1998: Historie trestu smrti: dějiny a techniky hrdelního trestu od počátků po současnost. Rybka publishers, Praha.
- R. Pinhasi. – S. Mays (eds.) 2008: *Advances in Human Paleopathology*. John Wiley and Sons, Chichester.
- Procházka, I. 1999: Poranění ostrým předmětem – rány řezné, sečné, bodné. In: F. Vorel, jr. et al. (ed.) 1999, *Soudní lékařství*. Grada, Praha.
- Roberts, Ch. – Manchester, K. 2010: The Archaeology of Disease. The History Press, Stroud.
- Rossi, D. – de Gruchy, S. – Lovell, N. C. 2004: A Comparative Experiment in the Consolidation of Cremated Bone, *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 104–111.
- Stloukal, M. et al. 1999: Antropologie: Příručka pro studium kostry. Národní muzeum, Praha.
- Svátek, J. 2004: Dějiny poprav a katů v Čechách. Havran, Praha.
- Tesař, J. 1976: Soudní lékařství. Avicenum, Praha.
- Vlček, E. 1997: Fyzické osobnosti českých panovníků, I. díl. Nejstarší Přemyslovci. Vesmír, Praha.
- Waldron, T. 1996: Legalized Trauma, *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, 114–118.